

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>
УДК 811.161.2'272:112

О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

МОВНА БІОГРАФІЯ ВЧИТЕЛЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ДИНАМІКИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ

У статті окреслено тенденції, що свідчать про динаміку мовної ситуації в Україні в умовах російсько-української війни, з'ясовано їхній вплив на сферу шкільної освіти. Обґрунтовано ефективність методу мовних біографій для дослідження соціально детермінованих зв'язків між компонентами мовної ситуації в освітній галузі посттоталітарного суспільства. Мовні біографії вчителів проаналізовано в контексті постколоніальних деформацій мовної ситуації у шкільній освіті.

Ключові слова: мовна біографія, мовна ситуація, мовна політика, мовна особистість, мовна поведінка.

Серед багатьох явищ суспільного життя в Україні, що в умовах російсько-української війни зазнають відчутних трансформацій, увагу соціолінгвістів закономірно привертає мовна ситуація, оскільки вона як «причотаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов» (Брицин, 2004, с. 361) є динамічною сутністю, конфігурація якої завжди детермінована сумою багатьох неоднорідних, проте взаємозалежних параметрів. За півтора року широкомасштабної російської агресії відношення в системі «мова — суспільство» і справді змінилися — причому ця еволюція відбувається за участі мільйонів людей — тому вже нікому не спадає на думку говорити про те, що мовне питання в Україні є конструктором, підтримуваним

Цитування: Данилевська О.М. (2023). Мовна біографія вчителя в дослідженні динаміки мовної ситуації у шкільній освіті України. *Українська мова*, 4(88), 49—69. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.049>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

лише політиками різних таборів, аби розігравати «мовну карту» в період виборчих кампаній¹. Та чи достатньо цих змін, щоб сучасний стан мовної взаємодії в Україні визначати як «мовний ренесанс»? Відповідь на це запитання залежатиме від розвитку тих тенденцій, які сьогодні свідчать про динаміку мовної ситуації в Україні, а саме:

1) комунікативне впотужнення української мови в неофіційній та напівофіційній сферах, масовий перехід на українську в щоденній комунікації, залучення громадянського суспільства до регулятивних заходів у царині мововжитку, вплив на мовну ситуацію «із середини» — активна мовна поведінка громадян і зміни настанов щодо мови в мовній свідомості соціуму (*комунікативне впотужнення*);

2) зміни кількісних параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі у зв'язку з масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями (*локальні зсуви*);

3) розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала неформальним засобом спілкування у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в публічній комунікації (*комунікативне розширення*);

4) зміни у статусі мов, фактичне перетворення української мови на мову міжнародного спілкування в Україні, втрата престижу російської мови, переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову (*зміна фактичних статусів*);

5) утвердження в соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості; зміни уявлень про причини і характер мовної взаємодії в Україні в історичній ретроспективі, осмислення в нових реаліях ролі деструктивних дій проросійських сил щодо заходів з удержавлення української мови, у поглибленні мовного конфлікту в період незалежності (*функційне розширення*);

---

¹ Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій в українському політичному дискурсі початку ХХІ ст. у зв'язку з мовною ситуацією в державі було предметом дослідження в монографії О.Г. Рудої (Руда, 2012). Як свідчать соціологічні студії, українці впродовж десятиліть уважали мовні проблеми малозначущими, надуманими (Вишняк, 2009, с. 105), проте саме мовне питання було використано як формальний привід для виправдання широкомасштабної воєнної агресії проти України. З огляду на тенденції, що визначали мовне життя в країні від проголошення незалежності, соціолінгвісти застерігали про неефективність державної мовної політики (Ткаченко, 2014, с. 501). Її невизначеність пояснювали тим, що стратегічну мету державного розвитку олігархійно-владна верхівка завжди приховувала від суспільства, що з усією очевидністю відкрилося у 2013—2014 рр. у зв'язку з російським вторгненням (Данилевська, 2019, с. 51), а в умовах повномасштабної війни стало незаперечним. Трагічні наслідки маніпуляцій суспільною свідомістю щодо геополітичного вибору та цивілізаційного розвитку — сьогодні предмет широких дискусій, квінтесенцією яких є думка про відповідальність владних еліт за ту біду, яку вони принесли в Україну, пор.: «Я вважаю, що люди, які своєю політичною позицією збивали українців з пантелику, морально відповідальні за загибель і нещастя своїх виборців, які їм довіряли» (Портников В., Главком, <http://surl.li/lscrh>, дата звернення: 10.07.2023).

б) посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища; залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики в освіті (*мовний активізм*);

7) трансформація уявлень про суржик у масовій свідомості на позитивно конотовані (*нова аксіологічна якість мовних ідіомів*);

8) розширення активної мовної взаємодії в нових лінгвогеографічних ареалах (масові мовні контакти українців із представниками багатьох європейських народів, активне залучення до вивчення європейських мов, виникнення українськомовних громад у різномовних спільнотах) (*розширення географії мовних контактів*).

ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ МОВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ І МОВНА СИТУАЦІЯ У ШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ

Хоч окреслені тенденції виходять за межі шкільної освіти, мовна взаємодія в якій є об'єктом дослідження пропонованої статті, проте вони безпосередньо впливають на ті процеси, що визначають становище і стан мов у конкретних навчальних закладах та й у системі освіти загалом, адже мовна ситуація в українській шкільній освіті зумовлена конфігурацією мовної ситуації в державі. В умовах війни відбуваються зміни й у застосуванні методів дослідження явищ і процесів, пов'язаних із мововжитком. Пріоритетного значення набувають ті, що дають змогу фіксувати особистісний досвід трансформації настанов, поглядів, поведінкових моделей, пов'язаних із мовою. Усі ці тенденції визначають нові аспекти аналізу явищ, характерних для мовної ситуації в освіті, оскільки увиразнюють масштаби і глибину постколоніальних деформацій, через які шкільна освіта в незалежній Україні була інструментом поширення білінгвальних мовних практик, зокрема диглосії, сприяла консервації успадкованих від часів СРСР мовних звичок, що, зрештою, забезпечувало стійкість білінгвальних мовних середовищ шкіл на більшій частині території держави всупереч деклараціям про утвердження державної української мови як мови освіти. У контексті динамічних процесів мовної взаємодії актуальним є перегляд місця мовної біографії серед методів дослідження мовної ситуації. Саме тому доречно коротко прокоментувати кожен з тенденцій, перелік яких не претендує на вичерпність і є наслідком спостережень та суб'єктивних рефлексій. Матеріалом для статті слугували оприлюднені результати кількох соціологічних опитувань, проведених упродовж 2022—2023 рр. різними соціологічними службами (докладніше — див. у відповідних частинах статті), які порівнювали з давнішими, зокрема і з масовим статистично достовірним опитуванням у межах Проєкту № 62700395 Фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (2—10 лютого 2017 р.), аудіозаписи мовних біографій, зібрані та розшифровані авторкою під час роботи в Проєкті № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested

language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» (2020—2023 pp.), публікації у відкритих джерелах.

Тенденцію, виявом якої є *комунікативне впотужнення* української мови, на сьогодні підтверджено кількома соціологічними дослідженнями. Зокрема, за результатами опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 до 21 грудня 2022 р., в Україні зросла частка громадян, які розмовляють українською мовою в повсякденному житті: якщо у 2021 р. цей показник становив 64 %, то у 2022 р. він зріс до 71 % (Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни, <http://surl.li/inezc>, дата звернення: 18.08.2023). За рік на 10 % збільшилася кількість тих, хто вважає українську мову рідною, — цей показник у 2022 р. становив 87 % проти 77 % у 2021 р. Упродовж 2022—2023 рр. виникло багато громадських організацій, які опікуються розбудовою мережі розмовних клубів та курсів вивчення української мови, поповненням фондів бібліотек книжками українською мовою тощо. Назвемо деякі з них: громадські організації «Моя мовна стійкість» (див. за посиланням: <https://www.facebook.com/mmstiykist/>, дата звернення: 19.08.2023), «Спільномова» (<https://www.spilnomova.org>, дата звернення: 19.08.2023), освітня платформа «Є-мова» як напрям діяльності громадської організації «Український світ» (<https://www.emova.org.ua/about>, дата звернення 19.08.2023) тощо.

Зміни параметрів мовної ситуації в регіональному вимірі (*локальні зсуви*) у зв'язку з масштабними міграційними процесами, спричиненими воєнними діями, найнаочніше демонструють кількісні показники, зібрані за результатами масових репрезентативних досліджень, проведення яких, щоправда, ускладнене через війну. Саме тому достовірних даних, на підставі яких можна робити висновок про локальні зсуви і їхній вплив на конфігурацію мовної ситуації в державі, поки що обмаль. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» зафіксувало, хай і незначне, проте зменшення ваги російської мови як чинника мовної ситуації на Півдні та Сході країни: 54,8 % та 47,4 % відповідно обрали цю мову як домінуючу в родинному спілкуванні (Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни, <http://surl.li/inezc>, дата звернення: 18.08.2023). Для порівняння наводимо дані опитування в межах проєкту INTAS (2006 р.): тоді в родинному спілкуванні використовували винятково або переважно російську мову на Півдні 63 % респондентів, на Сході — майже 70 % (Масенко, 2008, с. 106).

Комунікативні позиції російської мови найпомітніше послабшали в Центрі — за даними опитування її використовують 16,7 % респондентів (цей показник за результатами опитування INTAS становив 11 %, щоправда, значна кількість була тих, хто обрав варіант «Однаковою мірою українською і російською» — майже 20 %).

Від початку повномасштабної війни спостерігаємо розширення комунікативних сфер використання державної української мови, яка стала

неформальним комунікативним засобом у війську, зовнішньополітичних відносинах, новомедійних ресурсах, помітно зміцнила позиції в усіх сферах публічної комунікації (*комунікативне розширення*). За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, виконаного на замовлення В.М. Кулика у 2022 р., 80 % опитаних вважають, що українська має бути основою в усіх сферах, і лише 9 % переконані, що російська мова важлива для України (Кулик, 2023). Спостереженнями про зміцнення комунікативної потужності української мови після початку повномасштабного вторгнення діляться мовці під час запису їхніх мовних біографій²: *М.: Сейчас / абсолютно нет // Шчас / щас четкая / очень мощная волна украинизации / и / я думаю / што буквально через год-через два русскоговорящих людей / ну / тут не будет // (Київ, 2023 р.)*. Помітно змінилися показники мови користування інтернетом: тільки українською мовою послуговується 26 % респондентів, і ще 26 % — переважно українською (для порівняння, у 2017 р. таких було 11 % та 12 % відповідно). Двома мовами в мережі пишуть 38 %, переважно російською — 4 %, а лише нею — 3 % (Детектормедіа, <http://surl.li/lsgre>, дата звернення: 17.08.2023). Промовистою ілюстрацією до висновків соціологів, з якої стають зрозумілими мотиваційні механізми зміни робочої мови в мережевому спілкуванні, є уривок з мовної біографії, пор.: *І.: А ти обмовилась / що в тебе один акаунт пов'язаний з виробами з полімерної глини // А це що таке? Це твоє хобі? У цій мініспільноті яка мова переважає? Л.: Українська // Там прям дуже модно переходити на українську і вести акаунти українською // По-перше / нас завжди напружував трохи російський ринок / бо він був більший / і там теж багато було... // Тож російський ринок часто заважав українському розвиватися спокійно і набирати підписників / набирати лайки і загалом завжди зацьмарював // Зараз у нас така можливість // Ну / просто це цей хайп на прапорах всіх / на кольорах / всі почали робити все відповідно у жовто-блакитних і червоно-чорних кольорах / нам ...ну / нам-ім це допомогло / знову ж таки / заробити гроші і розвинути наші акаунти // І.: Зрозуміло / і тому те товариство та спільнота ... вони ... перейшли на українську / так? У відсотках скільки було раніше тих / хто користувався українською? Половина? Л.: Менше // Двадцять відсотків // Завжди було невигідно вести акаунти українською мовою // Можливо / навіть п'ятнадцять відсотків // І.: А тепер? Л.: Тепер дев'яносто напевно // І.: А ти кажеш / що не змінилась мовна ситуація у нашій країні (сміється). Л.: Змінилася / я ж кажу / якраз у медійних сферах // вони / в їхньому житті / серед друзів спілкуються російською // І.: Ага // Л.: От що я можу сказати // Але в них не будуть купляти / якщо є два акаунти од-*

² У межах роботи в Проєкті № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» впродовж 2023 р. записано дві мовні біографії, фрагменти з яких використано в цій статті як ілюстративний матеріал. Докладніший аналіз саме цих біографій запропонуємо в подальших дослідженнях.

накових / є російськомовний український / є україномовний український // Будуть купляти в україномовному // І.: Зрозуміло // Тобто можна сказати / що економічно вигідно перейти на українську? Л.: Так / це переважно просто вигода / набір підписників / лайків / популярність / гроші // (Київ, 2023 р.).

Спостереженнями про зміцнення позицій української мови в лавах Збройних сил України діляться, зокрема, волонтери, які постійно неформально спілкуються з військовими, пор.: *М.: Я по своєму собственому опыту могу сказать / што действительно вначале было достаточно много военных / которые говорили на русском // Ну / ясно / што им никто ничего не говорил / но я замечаю / што большинство из них уже говорят на украинском // Абсолютно // То есть они даже не имея там никаких условий для этого / они это сделали // (Київ, 2023 р.).*

Зміни у статусі мов, що демонструють фактичне перетворення української мови на мову міжнаціонального спілкування в Україні, втрату престижу російської мови, переоцінювання ролі мов в освітньому ідеалі українців, які більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову (*зміна фактичних статусів*), простежуємо під час порівняння результатів масових опитувань упродовж року повномасштабної війни з довоєнним періодом. За даними масового опитування, проведеного в межах проекту Фонду Фольксваген (лютий 2017 р.), кількість прихильників обов'язкового вивчення російської мови в українських школах скоротилася (порівняно з опитуванням 2006 р.) більше як на третину (майже 90 % — у 2006 р. і тільки 56,5 % — у 2017 р.), проте була досить високою. В умовах війни думки українців щодо цього питання змінилися майже дзеркально: за даними опитування КМІСу від 14—22 лютого 2023 р., 52 % українців вважають, що у школах узагалі не варто вивчати російську мову (Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах: результати телефонного опитування, <http://surl.li/lsdth>, дата звернення: 20.08.2023). Проаналізувавши результати соціологічного опитування, проведеного КМІСом на кілька місяців раніше (4—27 грудня 2022 р.), В.М. Кулик наголосив на найважливішій, на його думку, зміні, що відбулася в масовій свідомості від 2014 р.: «Головне, що змінилося за ці вісім років (і особливо за останні десять місяців) — це різке збільшення частки людей, які вважають російську мову взагалі неважливою: нині їх аж 58 %, тоді як 2014 було 9 %. Прикметно, що так вважають навіть 46 % мешканців півдня та сходу й 35 % людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу» (Кулик, 2023). Серед тих, хто вважає російську в Україні важливою, змінилася мотивація: найбільше респондентів наголосили на її ролі як мови, яку в Україні майже всі розуміють, та мови більшості людей у східних областях України. Такі відповіді обрали по 14 % респондентів. Дослідник спостеріг зміни й за іншими варіантами пояснення. Якщо у 2014 р. 59 % прихильників думки про важливість російської мови в Україні пояснювали свою позицію тим, що російська мова є мовою знайомства з творами світової науки

й культури (9 %), видатних творів літератури та мистецтва (16 %), бізнесу та науково-технічної галузі (10 %) — загалом 35 % обстоювали культуротвірний потенціал російської мови в Україні, то сьогодні таких лишилося 10 % навіть серед прихильників. Загалом українці, які ще у 2017 р. активно підтримували обов'язкове вивчення російської (поряд з українською та англійською) — таких було, як зазначено вище, понад половина опитаних, сьогодні наполягають на вилученні зі шкільних програм російських митців. За даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», беззастережно підтримують такий захід 38 % опитаних, обравши варіант, що російських авторів узагалі не варто вивчати в українських школах. Прихильниками того, аби продовжувати вивчати творчість російських письменників, як це було до великої війни, є лише близько 7 % громадян. Цю тенденцію відбиває і динаміка нормативної бази, що регулює сферу шкільної освіти, зокрема зміни в навчальних програмах із зарубіжної літератури та вилучення російської мови з навчальних планів шкіл за рішенням місцевих органів влади (див. за посиланням: <http://surl.li/lshdj>, дата звернення: 20.08.2023).

У зв'язку з утвердженням у соціумі ідеї про українську мову як основний засіб деколонізації суспільної свідомості доречно говорити про розширення функцій мови та посилення мовного чинника в системі «мова — суспільство» (*функційне розширення*). За проміжними результатами (на 1 липня 2023 р.) онлайн-опитування³, що його проводить серед працівників закладів освіти відділ стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну майже 64 % респондентів змінили ставлення до мовного питання. Серед тих, хто переосмислив питання мови, 64 % обрали варіант відповіді *Схиляюся до думки, що питання мови належить до питань національної безпеки*.

Тенденцію посилення мовного активізму засвідчують громадські ініціативи руху «Спільномова» (<https://www.spilnomova.org>, дата звернення: 19.08.2023), які мають неабиякий розголос та отримали підтримку Київської міської ради в «Концепції з утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023—2025 роки» (https://kmr.gov.ua/sites/default/files/do_datok_do_pk_kmr.docx, дата звернення: 10.08.2023).

В умовах війни спостережено трансформацію уявлень про суржик у масовій свідомості: якщо раніше панівним було негативне ставлення до мішаних форм розмовного мовлення, то сьогодні виразною є позитивна оцінка (*нова аксіологічна якість мовних ідіомів*). Ілюстрацією цієї тенденції слугує, приміром, думка Р.А. Семківа: *«Його [суржик] перестали сприймати як мову хворого мозку, що не може вивчити літературну українську мову. У суржикі все частіше бачать регіональну мову, як воно насправді і є, що тільки підтверджує силу узусу, літературної мовної норми. Нарешті мова Слобожанщини чи Полтавщини зрівнялася в правах з*

³ Перейти до опитування: <http://surl.li/lshhe>

іншими говірками, зокрема галицизмами. І це також позитивний процес» (Хейтспіч, суржик та мовна толерантність, <http://surl.li/lseadb>, дата звернення: 13.06.2023). Доречно навести й уривки з мовних біографій, записаних у межах проєкту Фонду Фольксваген, пор.: 1) Л.: Я дуже не любила суржик // Або російська / або українська // Ну / я тоді ще не розуміла повністю ситуації / в чому проблема з російською / і мені от було / дві мови / вони звучать нормально / чисто / навіть існує суржик // Зараз насправді мені суржик подобається // (Київ, 2023 р.); 2) І.: Ми говорили кілька разів про суржик // Що це таке за Вашим уявленням? Як Ви ставилися до нього раніше / ми трошки про це говорили // Що зараз? М.: А / ну / сейчас я стал к нему относиться спокойнее гораздо // Спокойнее / но все равно / мне кажется / што .../ мне кажется / што его слишком много в нашей жизни и его не должно быть [так много] // (Київ, 2023 р.).

Комплекс проблем, зумовлених розширенням географії мовних контекстів, розробляє О.В. Шевчук-Клюжева, про що регулярно звітує в мережових засобах комунікації (<https://osvita.ua/blogs/89645/>, дата звернення: 03.08.2023).

На тлі динамічних процесів, що визначають взаємодію мов в Україні в умовах війни, впадає в око помітна невідповідність між масштабами змін мовного буття та ступенем їх наукового осмислення. Глибину трансформацій мовної ситуації в Україні, що відбуваються тепер, подекуди важко проілюструвати кількісними показниками. По-перше, тому що всіх відповідних підрахунків поки що не зроблено — соціологічні служби не встигають (з об'єктивних та суб'єктивних причин) за тими зрушеннями, які відбуваються фактично щокілька місяців. По-друге, якісні зміни, зумовлені метаморфозами настанов, оцінок, ставлень у суспільній свідомості і їх проявами в мовній поведінці, істотно «випереджають» коливання кількісних параметрів, бо часто є результатом т. зв. символічної відмови. Цей дослідницький парадокс лише підтверджує обґрунтованість однієї з концептуальних засад суспільствознавчих студій: будь-яке явище соціального життя передбачає дослідження з комплексним застосуванням кількісних, якісних та оцінних параметрів. Мовна ситуація, безперечно, є саме таким багаторівневим і різноаспектним соціальним явищем. Та попри усталеність загальної методології і досі, як слушно зауважує П.Ю. Гриценко, «спостерігаємо випадки, коли, фіксуючи зміни за окремими параметрами чи описуючи факти динаміки розрізнених елементів структури чи функцій мови, дослідники вдаються до таких узагальнених оцінок та моделювання перспектив розвитку, на які не уповноважують спостереження; така невідповідність між емпіричною базою свідчень і висновками провокує непорозуміння, підважує довіру до висновків» (Гриценко, 2003, с. 17). Це застереження особливо слушне для сьогодення, коли факти мовної дійсності оцінюють емоційно.

Використання мов у шкільній освіті як один з компонентів мовної ситуації в державі загалом — царина мовного життя, що нерідко ставала об'єктом суб'єктивних, а часом тенденційних оцінок, бо попри «ви-

димість» цієї суспільної сфери можливості для її неупередженого дослідження часто є досить обмеженими через інституційну закритість системи освіти. Аналізуючи особливості використання мов в українських школах на початку ХХІ століття, послуговувалися поняттям «мовна ситуація в українській шкільній освіті», яке визначали як умови і стан функціонування державної української мови та мов національних меншин для задоволення комунікативних потреб в освітньому процесі (Данилевська, 2020, с. 10). На підставі спостережень за неформальними виявами мовної ситуації в освіті обґрунтовано методику аналізу за комплексом параметрів. Адже кількісні показники не враховують фактів використання мови / мов поза уроками (на перервах, у позаурочних заходах, міжособистісному спілкуванні вчителів і учнів, учителів та батьків, учнів поміж собою), а також того, якою є мовна поведінка вчителів на уроках і яка якість їхнього мовлення. Крім того, не раз мали змогу переконатися, що кількісні показники зовсім не враховують думок звичайних мовців із приводу функціонування мов у школі, а також того, якою мірою ці думки впливають на мовну ситуацію у сфері освіти.

Потребу застосування комплексного підходу в дослідженнях мовної ситуації в освіті обґрунтовує незбіжність офіційної статистики в Україні про кількісні показники темпів і масштабів українізації національної школи та якісні характеристики мовного середовища шкіл. Хоч формальне переведення українських шкіл на українську мову навчання після 1991 р. відбувалося досить швидко (якщо в рік проголошення незалежності кількість учнів в Україні, які навчалися українською, становила 49,3 %, на початку 2000 р. — понад 70 %, а нині цей показник сягає 100 %), проте синхронної українізації мовного середовища навчальних закладів не відбулося. Ба більше, формальна зміна статусу шкіл не стала ефективним заходом із протидії масштабним деформаціям мовної ситуації в державі. Цим можна пояснити істотну розбіжність між статистичними даними про кількість учнів, які навчаються українською мовою, і реальними фактами використання мов у сфері шкільної освіти⁴. Щось подібне спостерігаємо й нині: з одного боку, соціологічні опитування свідчать про зміну статусу російської мови як навчальної дисципліни та мови неформальної комунікації в навчальних закладах, а з іншого, — спостереження за реальним мовним середовищем українських шкіл дає підстави сумніватися, що мовна ситуація у школах аж так змінилася,

⁴ Мовою цифр цю розбіжність ілюструють оцінки якості мовного середовища шкіл респондентами масового опитування і статистичні дані про статус шкіл за мовою навчання: якщо на Заході України, відповідаючи на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?», варіанти «Майже всі» і «Набагато більше половини» у 2017 р. обрали 96 % опитаних (відповідь «Майже всі» — 87 %), то в Центрі за такої самої кількості учнів, які здобувають середню освіту українською, — тільки 60 %, а на Півдні, де українською мовою до 2017 р. навчалося 82,2 % школярів, чули українську в школах «Набагато більше половини» 49 % («Майже всі» — тільки 14 %) (Данилевська, 2019, с. 96—98).

порівнюючи з «довоєнним» періодом. Підтвердженням може слугувати свідчення школярки-випускниці в її мовній біографії, пор.: *Л.: Спостерігаючи навіть за школою / я бачу / що взагалі / як мінімум / я не бачу більше дітей / які б перейшли на українську в цій школі // Багато хто продовжує слухати російську музику // Багато хто сприймає цей конфлікт переважно теж у межах більше / і для них немає... ну... Можливо / ще впливає / що я учениця одинадцятого класу / і вони всі молодші / і можливо / вони ще менше і в історії пройшли по програмі / і по літературі українській / наприклад / менше пройшли // Але в школі ситуація практично не змінилася //* (Київ, 2023 р.). Поки тривала робота над статтею, суспільство збурила ситуація із цькуванням українськомовної дитини в київській школі саме за мовною ознакою («Не здатні скинути клеймо колонії», <http://surl.li/lshiu>, дата звернення: 18.09.2023).

Отже, одним з методів, що дає змогу виявити незбіжність результатів формальної (декларативної) мовної політики та реальної мовної ситуації в освіті, є метод мовних біографій.

ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «МОВНА БІОГРАФІЯ»

Викладаючи методологію дослідження, потрібно насамперед уточнити вживання терміносполуки *мовна біографія*.

З'ясовуючи особливості мови та мовної поведінки окремої особистості чи певної соціальної групи, дослідники визначають предмет своїх студій низкою близьких, а в деяких контекстах тотожних понять, а саме: «мовна біографія», «мовний портрет», «мовний / комунікативний паспорт людини», «мовна поведінка», «ідіолект», «стиль спілкування» тощо. Про їхню термінологійну близькість можна говорити, коли йдеться про опис / характеристику індивідуального мовлення чи набору мовних маркерів, які роблять представників певної суспільної групи впізнаваними на тлі загалу. Коли ж ці терміни стосуються дослідницького інструментарію, то зазвичай мають різний зміст. Зокрема, терміносполуку «мовний / мовленнєвий портрет» уживають для фіксації рівня мовної компетенції особистості; поняттям «мовна / мовленнєва біографія» називають процес мовного розвитку. Із цим значенням поняття «мовна біографія» набуло поширення і в лінгводидактичній літературі у зв'язку з обґрунтуванням одного з популярних нині інструментів навчання мов, відомого як «мовне портфоліо». Крім того, це семантично цілісний термін. Власне, мовна біографія є одним із трьох структурних елементів мовного портфоліо (поряд з мовним паспортом та мовним дос'є) (Карп'юк, 2008, с. 23). Щоправда, у нормативних матеріалах, присвячених інструментам мовної політики Ради Європи зі збереження мовного розмаїття та заохочення учнів і студентів до вивчення мов, поняття «мовна біографія» стосується не так реальної мовної компетенції особистості, що передбачає фіксацію рівня володіння мовою, як уміння планувати свої кроки з вивчення тієї чи тієї мови (стратегічна мета, тактичні завдання)⁵, тобто йдеться про терміни-омоніми.

В україністиці усталеним є вживання терміносполуки *мовна біографія* для позначення методу соціолінгвістичних досліджень, спрямованих на «опис мовного життя окремої людини з урахуванням її мовної поведінки, мовних потреб і преференцій» (Брага, 2019, с. 7). Реконструюючи мовну біографію К. Малевича, І.І. Брага подала, відповідно до обраного підходу у витлумаченні поняття «мовна біографія», еволюцію мовної свідомості та мовної поведінки художника, реконструйованих на підставі автобіографій, приватних листів, спогадів членів родини, друзів та учнів. Отже, мовна біографія для дослідниці є методом інтерпретації та аналізу біографічних відомостей про особу, що дає підстави пов'язувати таке витлумачення терміна з дослідженнями в парадигмі мікросоціолінгвістики. Інший підхід до застосування методу мовної біографії репрезентують праці І.М. Цар, яка за допомогою мовних біографій збирає емпіричний матеріал для аналізу мовної ситуації в Україні (Цар, 2022), тобто застосовує його в макросоціолінгвістичних студіях. За такого підходу метод мовних біографій близький до методу глибинних інтерв'ю, широко використовуваних у сучасній соціології. Власне, мовна біографія і передбачає запис розгорнутого інтерв'ю за питаннями, спрямованими на з'ясування особливостей засвоєння мови / мов, визначення особою ієрархії мов, які вона так чи так використовує в житті або про статус яких замислюється, особливостей мовної поведінки особи в різних ситуаціях реального життя, оцінювання мовного середовища, у якому вона перебуває чи якого прагне, ставлення до мови / мов і регулятивних заходів держави, можливостей у реалізації своїх мовних прав, шаблї мовної освіти тощо. Оскільки формою збирання свідчень є жива розмова, мовні біографії містять також емпіричний матеріал для характеристики рівня володіння мовою респондентом, дають змогу простежити вплив екстралінгвальних чинників на його мовну компетенцію. З огляду на це мовні біографії слугують матеріалом для аналізу соціолінгвістичних аспектів мовного буття конкретної мовної особистості і її мови та вможливають створення мовного портрета особи в координатах певного історичного періоду. Ураховуючи цей аспект мовних біографій, можемо говорити про їхню спорідненість із методами усної історії⁶.

⁵ Мовна біографія як структурний елемент європейського мовного портфоліо (ЄМП) передбачає, що учень / студент інформує про свій шкільний / позашкільний досвід використання мов, що спонукає його визначати мету з удосконалення рівня володіння мовою / мовами, заохочує складати план конкретних заходів щодо цього. Автор методичного посібника з популяризації прийому у практиці навчання мов робить висновок, що «з педагогічної точки зору Мовній Біографії належить провідна роль у Європейському Портфоліо, оскільки цей компонент підкреслює взаємозв'язок між Мовним Паспортом і Дос'є на основі взаємовідображення» (Карп'юк, 2008, с. 25). У контексті нашого дослідження ця цитата виконує роль ілюстрації, що доводить інше термінне значення словосполучення *мовна біографія*.

⁶ Метод дослідження усної історії — глибинні інтерв'ю біографічного характеру (зазвичай із застосуванням аудіо- та відеотехніки), за допомогою яких фіксують суб'єктивні знання окремої людської особистості про епоху, у якій вона жила.

АНАЛІЗ МОВНИХ БІОГРАФІЙ УЧИТЕЛІВ У КОНТЕКСТІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ДЕФОРМАЦІЙ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В ОСВІТІ

Для дослідження мовної ситуації у шкільній освіті особливу цінність мають мовні біографії вчителів, оскільки вони дають змогу простежити процес мовного розвитку представників професійної спільноти, що визначає комунікативні контури мовного середовища конкретних навчальних закладів.

Наголошуючи на важливій ролі вчительства в реалізації мовної політики, О.Б. Ткаченко зазначав, «що серед лав національно свідомої інтелігенції [...] є дві категорії, які стоять близько до народу і якоюсь мірою можуть здійснювати зв'язок між ним і його найвищою, так би мовити, елітною частиною. Це учителі і священники» (Ткаченко, 2014, с. 112). Він відзначав роль цих професійних спільнот у контексті колоніального та постколоніального розвитку України, зауважуючи, що «цей зв'язок вони (учителі і священники) можуть реалізовувати лише тоді, коли всупереч покладеним на них владою завданням бути асиміляторами, унаслідок розвитку в них національної свідомості такими не стають, а, навпаки, намагаються пробуджувати національно свій народ» (Ткаченко, 2014, с. 112). Чи були українські вчителі впродовж років незалежності і чи є сьогодні «будителями національної свідомості»? Чи, навпаки, були і досі є асиміляторами? Відповідь на ці запитання якраз і дають мовні біографії вчителів, корпус суб'єктивних свідчень з яких уможливорює аналіз мовної поведінки та комунікативних практик у всьому розмаїтті ситуацій та зв'язків із соціумом, що, зрештою, і дає підстави для висновку про причини формування мовного середовища в конкретних школах тієї або тієї якості.

У статті проаналізовано мовні біографії двох учителів: учителя німецької мови (1959 р. н., місце народження — село Стара Буда (колись Бородянський район) Київської області, тепер — мешканець Києва) — далі Інформант 1, репліки позначено літерою А; учительки математики (1954 р. н., місце народження — місто Любар (Житомирська обл.), тепер — мешканка Київської обл., яка працює в київській школі та приватно з учнями в Києві) — далі Інформант 2, репліки позначено літерою Б.

Вибір респондентів старшої вікової групи був свідомим, адже цим людям випало жити в різних політичних системах, і їхні мовні біографії відбивають як явища радянської мовної політики, що й визначила напрям деформацій мовної ситуації у сфері шкільної освіти в незалежній Україні, так і реалії сьогодення. Крім того, це дало змогу проаналізувати мотивацію змін мовної поведінки і у приватному житті, і у професійній діяльності (якщо такі зміни відбувалися).

Обидві біографії записані у вересні 2021 р. в Києві, що зафіксовано в паспорті до поданих уривків. Тривалість обох інтерв'ю — година, проведено їх за узгодженими в межах проекту⁷ запитаннями, які охоплювали

⁷ Проєкт № 62700520 Фонду Фольксваген «Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine» (2020—2023 pp.).

такі тематичні блоки: 1) дитинство (під час розмови з'ясовували місце народження; час, який інформанти там проживали; яку мову вважають рідною, як витлумачують поняття «рідна мова»; яким було найближче мовне оточення (мова спілкування в родині, рідна мова найближчих родичів) та мовне середовище ширшого комунікативного кола (у населеному пункті, де пройшло дитинство); дитячі спогади, пов'язані з мовою; міркування про те, як оточення в дитинстві вплинуло на мовні практики в подальшому житті); 2) освіта, військова служба, кар'єра (мова навчання у школі та мова неформального спілкування між учнями, учителями на уроках та перервах; мова в закладі освіти; шаблі вивчення державної української мови і ставлення до державної мови; обсяг спілкування державною мовою у професійній діяльності; зв'язок між мовною компетенцією та кар'єрою); 3) родина, друзі, дозвілля (мова спілкування в родині та в неофіційній приватній комунікації тепер; чинники, що впливають на вибір мови); 4) ставлення до мов (оцінка власної мовної компетенції щодо мов, які використовує в житті; частотність практик перемикавання мовних кодів; у яких ситуаціях розмовляє державною мовою, як оцінює свій рівень володіння нею; зміни мовної поведінки впродовж життя; ставлення оточення до мовної поведінки інформанта; ставлення до мішаного українсько-російського розмовного мовного коду); 5) мовна політика (приклади мовних конфліктів, свідками яких доводилося бути, та міркування про те, як розв'язувати їх чи запобігати їм; ставлення до заходів мовної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях та пропозиції щодо поліпшення мовної ситуації).

Проаналізовані мовні біографії вчителів містять чимало фактів, які ілюструють обставини, що визначили конфігурацію мовної ситуації в царині освіти в незалежній Україні. З розповіді Інформанта 1 довідуємося, наприклад, коли й за яких обставин в українському Поліссі на Київщині російська мова стала чинником мовної ситуації і яка роль у з'яві цього чинника належала школі, пор.: *І.: Розкажіть / будь ласка / коли у вас у селі / от я так розумію / що всі говорять українською / навколо / тільки українська мова / але ж / напевно / колись з'явилася перша людина з іншою мовою? Ну / я маю на увазі / російською / тому що в Радянському Союзі / зрозуміло / що російська мова була титульною // А: Ну / в нашому селі такого практично не було / а от в сусідньому / де була школа / там же був склозавод / про який я трошечки згадував / ну і от / звісно / на склозавод приїжджали часто там спеціалісти різні // В цьому селі / в Мірчі / були люди / які говорили російською // Там дуже довгий час жив до смерті колишній секретар парторганізації заводу / він так і залишився тут / то він говорив тільки російською // До заїжджих люди ставилися абсолютно нормально / я не пам'ятаю / щоб до них були якісь ці / але дуже не любили / коли хлопці після армії (сміється) // Оце я чітко пам'ятаю // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

У рідному селі Інформанта 1, де не було господарських чи адміністративних установ республіканського (союзного) значення, джерелом

російської мови ставали демобілізовані з лав радянської армії юнаки, набуту російськомовність яких мешканці села не сприймали, школа була українськомовною, хоч там і викладали російську як предмет, пор.: *І.: До речі, викладання ж у школі було українською / і всі вчителі говорили українською? А.: Так // Не було нікого з приїжджених / були місцеві / навіть російську викладала моя двоюрідна тітка / то вона в житті говорила українською //* (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Аналогічна ситуація з поширенням російської мови склалася і на Житомирщині. Інформант 2, яка народилася в Любарі, також згадує про те, що школа в її рідному містечку була українськомовна: усі вчителі й діти говорили українською — з діалектними вкрапленнями (*любарська*, як зауважує Інформант 2). Її стосунки з російськомовними вчителями у шкільні роки мали характер мовного конфлікту: *Б.: Такий був предмет (російська мова і література — О.Д.), і його в нас читала вчителька Зінаїда Абрамовна / вона була єдина російськомовна людина в школі // Єдина // Ось // Ну і... / коли в мене з нею появився конфлікт / то я на її уроках відповідала тільки українською мовою / хоча вона мені казала / що говори...// Ну от конфлікт був такий // В неї чоловік працював у райкомі партії / і коли вона приходила в клас / вона на нас дивилася настільки зверхньо / ми ж селюки / а вона міська пані / ось // Але так цікаво предмет свій викладала (сміється)... От брала критику / треба було якийсь твір характеризувати / вона брала критику і читала / ставала посеред класу / тримала книжку перед очима і читала // Робила інколи / коли загубить слідує речення / робила паузу / і я не витримала коліс і продовжила за неї // Зінаїда Абрамовна зробилася червоного кольору / ніжною затупала і сказала: «Вон из класса!» // Ну я й пішла // Вона сказала: «Без мами ти в школу не приходиш» / ясне діло / я мамі нічого не сказала / прогуляла урок // На слідує урок я не прийшла, а через урок / прийшла до неї на урок / і вона мене на щось там визиває // Я відповідаю українською мовою // Вона мені робить зауваження // Я кажу «Вибачте / наша школа українська / і на уроці англійської мови ми не на англійській відповідаємо / ми говоримо українською / і вчитель пояснює українською / а там уже якимось реченням чи щось говорим англійською / то так само я буду на ваших уроках // Ну / бачачи її реакцію / я запитала «Мені що / вон вийти?» // Пару раз так було / і вона мене перестала зачіпати / просто перестала зачіпати // ну і так ото //* (Київ, 2021 р., Інформант 2).

З мовної біографії Інформанта 2 довідуємося, що українська мова була мовою навчання і в республіканській фізико-математичній школі, куди відбирали обдарованих дітей із різних регіонів України: *Б.: У десятому класі я вчилася у Феофанії в республіканській фізико-математичній школі // Я там рік вчилася // То / можливо / з-за того, / що там діти були з усієї України / і з сіл / була школа україномовна // Викладачами були викладачі університету Шевченка / професор / доцент / просто викладача не було / вони мали якимсь звання // І вони всі були україномовні // І.: Які це роки? Б.: Почекайте / сімдесят...шістдесят дев'ятий / сімдесятий / я*

в сімдесят першому закінчила школу // Вони були всі україномовні / і ніде моя мова не ділася // В нас / наприклад / у класі був один хлопчина / десь його з-під Києва влаштували по блату / то він один був російськомовний / ми навіть уваги на нього не звертали / собі говорить так / ну й говорить // Наприклад / геометрію читав професор математики Макар Антонович // Ми його називали Макарон // Він був великих розмірів / приходив / грубий / Боже / яка в нього була мова // І коли він піднімав того учня / і той щось починав «штокать» / він йому таке робив / не то що зауваження / він так його поправляв / що він / бідненький / сідав і мовчав / і на слідуєчий урок дуже старався українською відповідать // Він не просто йому казав «Говори українською» / а він якогось його так підколював / що він... ось // А потім я ж у Житомирі вчилась / в Житомирі в нас викладання... всі викладачі україномовні були / і були ж житомирські діти // А житомирський педінститут / хто туди поступає? З сіл діти / / обласний же центр // А на другий курс я перейшла до Києва // А тут... Один викладач на рік говорить українською мовою! (Київ, 2021 р., Інформант 2).

Наскільки чужомовним видавався тогочасним випускникам із сіл та містечок столичний Київ, дає уявлення такий спогад: Коли ми, сільські діти / ми жили не так далеко / уже ж сімдесяті роки / ми часто їздили до Києва / і ти приїжджаєш в Київ / і все // Практично / чуже мовне середовище // І мені здавалося / що в Києві не можна говорити українською мовою // Це було таке перше враження для сільського хлопця / який потрапив в місто // Коли мені там в транспорті щось казали «Передайте талончик» / я жахався / тому що я не знав / як відповісти // (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Про силу пропагандистського впливу, який був одним з механізмів втілення політики зросійщення в СРСР і який зрештою «змушував» прийняти російську мову, свідчить зізнання Інформанта 1 про те, що хоч сам він ретельно оберігав своє родинне українськомовне середовище впродовж життя, проте почав погано ставитися до російської тільки після чотирнадцятого року. Це пояснює, зокрема, чому питання про вилучення з навчальних програм творів російських авторів та про долю російської мови як шкільного предмета стало своєрідним маркером змін мовної ситуації в Україні після 24 лютого 2022 р.

Чимало фактів у мовних біографіях учителів привертають увагу до проблеми конфліктогенності мовної ситуації в Києві у 80-ті рр. минулого століття: 1) От вперше я це відчув у вісімдесят сьомому році / коли після армії я приїхав і я не міг влаштуватися вчителем / і мене по знайомству взяли працювати інспектором у райвно Дарницького району // І тоді я вперше з цим стикнувся // А як стикнувся? Колись там малу не було з ким залишити / і вона прийшла зі мною на роботу // Я її посадив за мій стіл / вона розмальовує / це ж тоді їй було / вона вісімдесят п'ятого / два з половиною-три роки / такого віку / от // І вона до мене звертається «Тату! Тату! Подай мені олівець» // А потім в коридорі мене зустрічає одна моя колега і каже: «...у вас же інтелігентная семья! Как вы могли допустить / чтобы ваш ребенок называл вас татом?» // (Київ, 2021 р.);

2) *А живу я / тоді на Бульварі ще Давидова // І я вийшов / сів у трамвай / щоб проїхати / і подивився / я забув гаманець на роботі // І тут іде перевірка // І я... стою там ...костюм / краватка / ну це ж з роботи їду // І я от такий розгублений / що... / коли я розгублювався / я забував / що треба відповідать російською / і до мене підходить і каже: «Ваш билетик», а я кажу: «Ви знаєте / чесне слово / я забув на роботі гаманець // Мені тільки до бульвару Давидова» // А вона мені каже: «Понаезжало... / господи /... бандеровцев в Києв» // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

Про масштаб таких конфліктних ситуацій довідуємося лише зі свідчень, оскільки офіційна соціологія їх не вимірювала — ні в часи СРСР, ні в перше десятиліття незалежної України⁸.

Мовні біографії вчителів дають змогу пояснити незбіжність кількісних показників динаміки мовної ситуації у сфері освіти в незалежній Україні і якісних показників мовної ситуації в ній. Як відомо, статистичні показники мовної ситуації в освіті передусім ґрунтуються на кількості учнів, охоплених тією чи тією мовою навчання. Зміни в українській освіті розпочалися із проголошенням незалежності України, проте істотно не вплинули на конфігурацію мовної ситуації в цій царині, оскільки виявлялися вони здебільшого у формальній зміні статусу школи за мовою викладання. Промовистим у зв'язку із цим є наказ міністра освіти від 1993 р. «Про подолання у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах», поява якого спричинена численними фактами саботажу на рівні органів управління освіти розпоряджень про переведення шкіл на українську мову викладання. З мовних біографій учителів, яким випало працювати за тих років, довідуємося, що слугувало інструментом нівеляції задекларованих рішень з утвердження української мови в галузі освіти, пор.: *І.: Як там відбувалося спілкування між співробітниками в Дарницькому райвно / де Ви тоді працювали? А.: Тільки російською // І було дві людини / які говорили українською / це я і методист з іноземних мов // Цю жінку я до сих пір зустрічаю / Лілія Білас // Це / я знаю / що вона львів'я... / батьки її львів'яни / вона вже киянка / ми до сих пір з нею (нерозбірливо) зустрічаємося тут / на Лівобережній / от // Оце двоє / дві людини / які говорили українською мовою // Вона взагалі / в неї така була вишукана / красива / я не міг так красиво говорити / як вона / але от ми два / двоє / хто говорили // Ну в бухгалтерії там жінки говорили / а от серед апарату цього / так? / ніхто більше не говорив // (Київ, 2021 р., Інформант 1).*

⁸ Питання мовного конфлікту в Україні лише нещодавно потрапило до кола наукових зацікавлень українських соціолінгвістів. Причина цього, як можна припустити, — у тому, що дані соціології постійно фіксували безконфліктність мовної ситуації в Україні. Л.Т. Масенко так пояснювала цю суперечність: «Мовно-культурна асиміляція стерла у свідомості багатьох українців сприйняття двох мов у протиставних категоріях «свого» і «чужого». Російська мова втратила ідентифікаційний маркер «іншої» мови, відтак значна частина українців позиціонує її як «свою» поряд із українською. Зникнення опозиції між «своєю» та «чужою» мовами спричинило ідеалізацію білінгвальної ситуації країни, продиктовану недооцінкою конфліктного характеру співіснування двох мов на території України» (Масенко, 2018, с. 26).

Ці свідчення дають відповідь на запитання, чому мовна політика в освітній сфері попри переконливі статистичні звіти не зміцнила позиції української мови як державної в освітньому середовищі і не справила очікуваного впливу на мовну ситуацію в державі загалом. Спираючись на дані багатьох досліджень, соціологи на кінець першого десятиліття ХХІ ст. констатували, що «Процеси деукраїнізації і русифікації мовних практик не змогли зупинити ані проголошення української мови єдиною державною в «Законі про мову» Української РСР та Конституції України, ані українізація освітньої й телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови» (Вишняк, 2009, с. 61).

Мовні біографії підтверджують, що не було передбачено ніяких практичних кроків з іспитування працівників освіти на рівень володіння державною мовою, не випрацьовано механізму контролю за дотриманням мовного законодавства в закладах освіти. Та й самого законодавства не було, аж поки 2019 р. не ухвалено закон про функціонування української мови як державної, що має окрему статтю (21), цілком присвячену використанню державної української мови у сфері освіти.

Мовні біографії вчителів містять приклади фактів, які розкривають визначальний вплив особистих мовних преференцій учасників освітнього процесу, але аж ніяк не приписів-інструкцій із дотримання вимог освітнього законодавства. Прикладом може слугувати такий фрагмент: *Коли я йду / я заходжу в учительську / стоять колеги говорять російською / я зайшов в учительську / і зразу перейшли на українську // Вони знають / що я можу зробити [зауваження] // В їдальню заходжу / всі колеги перейшли на українську // Це дуже неприємно»* (Київ, 2021 р., Інформант 1).

Через відсутність чітких приписів до використання мов у школі більшість педагогів, спілкуючись із батьками, віддає перевагу тій мові, якою говорять батьки: якщо батьки російськомовні, учителі для спілкування з ними обирають російську мову, натомість з українськомовними батьками вчителі здебільшого говорять українською мовою, що, однак, не означає стабільного українськомовного режиму в закладі загалом.

З біографій отримуємо фактичний матеріал для типології моделей поведінки, що ґрунтуються на мовній стійкості. В умовах школи, де вчитель має і навчити предмета, і уникати конфліктів з учнями, більшість із яких російськомовні, можна говорити саме про варіанти моделей поведінки. Інформанти вибудовують її по-різному, проте їхній досвід переконує, що це вимагає від них неабиякої наполегливості. У зв'язку з цим доречно говорити про лідерський тип мовної поведінки тих учителів, які демонструють мовну стійкість, пор.: 1) *І.: Розкажіть про те / як Ви сприймаєте спілкування з російськомовними переважно дітьми / на уроках, у школі // А.: Ніхто зі мною [не говорить російською]... от тільки перший клас // Вони за пів року вже можуть перейти // Їм дуже важко // Але... // От діти / якраз в мене з дітьми / в мене нема тієї відрази до дітей // Я абсолютно нормально сприймаю це // Зі мною ніхто із середньої і старшої школи не говорить російською // Вони звертаються до мене тільки україн-*

ською // (Київ, 2021 р., Інформант 1); 2) Б.: в Києві / ось тут / я працюю / в мене в десятому класі є така дівчинка Віталіна // Я кожен день / разів чотири або й п'ять кажу: «Віталіно, я тебе не розумію» // «А чому?» // Я кажу: «Переходи на українську мову» // Тепер вона вже не питає мене «А чому?» / вона зразу переходить на... / вона постійно говорить російською мовою // Я роблю зауваження // Була в нас якась дівчинка Аліса / ду-у-уже російськомовна // Я їй теж казала: «Я не можу зрозуміти, про що ти говориш» // «Я не могу розговоривать українским языком // Я его ненави-джу!» // «Ну / кажу / вибач / шановна / ти вчишся в україномовній школі / і тобі не повезло з вчителькою // Я не розмовляю російською мовою // Я ще й не розумію російської мови // Тобі ж оцінку треба?» // Вона важко зітхала — й переходила на українську // Я знаю / чи я правильно роблю / чи... // Яюсь делікатніше / видно / сказати я не можу // Але я всім роблю зауваження // (Київ, 2021 р., Інформант 2).

Мовні біографії вчителів дають багатий матеріал для аналізу якості мовного середовища шкіл. На них можна простежити історію інституційного дискурсу, зокрема педагогічного, виявити слабкі ланки в мовному підготуванні працівників освіти. Аналізовані мовні біографії вчителів, які є українськомовними і мовно стійкими, демонструють наявність у їхньому мовленні форм, що розвинулися внаслідок домінування російської мови в професійних середовищах або виникли під впливом діалектів та ненормативного розмовного мовлення, пор.:

- 1) *хотя, канешно, вопшем, на отшибе, виямка, двойняшкі, слідуочий, куратора, відмітити, заглядити конфлікт, виясняли, із-за* (лексичний рівень);
- 2) *ідем, працювать, не можна передать* (морфологічний рівень);
- 3) *нОвеньке, двенадцять, одИнадцять, кнИжечки* (фонетичний рівень).

Саме тому мовні біографії можуть слугувати підґрунтям для випрацювання рекомендацій з удосконалення мовної компетентності українських учителів. Очевидно, що кваліфікаційні рівні мають урахувувати й мовну підготовку педагогічних працівників.

Отже, мовна ситуація у шкільній освіті України в контексті сучасних суспільно-політичних подій, з одного боку, є динамічним складником загальної мовної ситуації, що яскраво відображає її реальні обриси, а з іншого, — переконливо оприявнює ті тенденції та процеси, які визначають вектор розвитку мовної взаємодії в державі. Постійний моніторинг ступеня залежності оцінки мовної ситуації у шкільній освіті від мови повсякдення і мовних преференцій носіїв мови дає змогу розширити набір критеріїв для аналізу реального функціонування мов у системі освіти й поглибити уявлення про зв'язки в системі «мова — суспільство» для виформування науково обґрунтованих механізмів із забезпечення сталого розвитку національної системи освіти, оскільки мовне середовище є тим простором, у якому вона функціонує. Усвідомлення на загальному рівні мовної освіти як одного з інструментів мовної політики в українському соціумі відбувалося дуже повільно, свідченням чого є зафіксоване в багатьох дослідженнях амбівалентне ставлення суспільства до мовних

реалій. Хоч українці на загал ніколи не заперечували потреби розвитку українськомовної освіти (навіть ті, які орієнтувалися на проросійські політичні сили), високу підтримку в Україні впродовж усього періоду незалежності мала й двомовна освіта та вивчення російської мови. Істотні зміни у ставленні українців до використання мов у шкільній освіті сталися лише на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Змінилися передусім уявлення про освітній стандарт: тепер українці висловлюють бажання відмовитися від вивчення не тільки російської мови, а й творів російських письменників у курсі зарубіжної літератури. Помітно активнішою стала позиція батьків, які прагнуть впливати на формування мовного середовища конкретних навчальних закладів, про що свідчить кілька масштабних громадських проєктів, ініційованих мовними активістами в Києві. З огляду на це актуальним завданням української соціолінгвістики є моніторингові дослідження мовної взаємодії у школах України, адже тільки на цій підставі можливі оптимальні організаційні заходи задля неформального комунікаційного впотужнення державної української мови у шкільній освіті, подолання в ній посттоталітарних деформацій та запобігання можливим мовним конфліктам. Важливим інструментом дослідження мовної ситуації в освіті є метод мовних біографій, який дає змогу комплексно залучити до соціолінгвістичного аналізу кількісні, якісні та оцінні параметри. Він незамінний під час війни й активізацій міграційних процесів, що обмежують застосування стандартних кількісних методів.

ЛІТЕРАТУРА

- Брага І.І. (2019). Мовна біографія білінгва (спроба реконструкції). *Закарпатські філологічні студії* (вип. 8, т. 1, с. 7—12).
- Брицин В.М. (2004). Мовна ситуація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.
- Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Грищенко П. (2003). Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття ХХ століття. *Język ukraiński: współczesność — historia* (s. 15—23). F. Czyżewski, P. Hrycenko (Red.). Lublin: [б. в.].
- Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Данилевська О.М. (2020). *Мовна ситуація в українській шкільній освіті на початку ХХІ століття* [автореф. на здобуття наук. ступ. док. філол. наук]. Київ.
- Карп'юк О. (уклад.). (2008). *Європейське Мовне Портфоліо: Методичне видання*. Тернопіль: Лібра Терра.
- Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 15.08.2023).
- Масенко Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації* (с. 96—131). Юліане Бестерс-Дільгер (ред.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2, 20—35.

- Руда О.Г. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі: монографія*. Київ.
- Ткаченко О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.
- Цар І. (2022). Мовна біографія езидки-киянки як приклад мовної адаптації полілінгва в Україні. *Мова і міжкультурна комунікація: теорія та практика: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 25 травня 2022 р.)* (с. 178—182). Полтава: ПДАУ.

Статтю отримано 23.08.2023

REFERENCES

- Braha, I.I. (2019). Language Biography of a Bilingual (Reconstruction Attempt). *Zakarpattia Philological Studies* (Is. 8, Vol. 1, pp. 7—12) (in Ukrainian).
- Brytsyn, V.M. (2004). Language Situation. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
- Danylevska, O.M. (2019). *Ukrainian Language in Ukrainian Schools at the Beginning of the 21st Century: Sociolinguistic Essays*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Danylevska, O.M. (2020). *Language Situation in Ukrainian School Education at the Beginning of the 21st Century* [Doctoral Dissertation Abstract in Philological Sciences, Specialty]. Kyiv (in Ukrainian).
- Hrytsenko, P. (2003). The Problem of Criteria for Assessing the Language Situation in Ukraine in the Last Decades of the 20th Century. *Ukrainian Language: Contemporary Aspects and History* (pp. 15—23). F. Czyzewski, P. Hrytsenko (Eds.). Lublin: [b. v.] (in Ukrainian).
- Karpiuk, O. (Ed.). (2008). *European Language Portfolio: Methodological Publication*. Ternopil: Libra Terra (in Ukrainian).
- Kulyk, V. (2023). Language and Identity in Ukraine by the End of 2022. *Zbruch*. Retrieved August 15, 2023 from <https://zbruc.eu/node/114247> (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2008). Language Situation in Ukraine: Sociolinguistic Analysis. *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations* (pp. 96—131). Juliane Besters-Dilger (Ed.). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2018). Language Conflict in Ukraine: Paths to Resolution. *Ukrainian language*, 2, 20—35 (in Ukrainian).
- Ruda, O.H. (2012). *Language Issue as an Object of Manipulative Strategies in Modern Ukrainian Political Discourse: Monograph*. Kyiv (in Ukrainian).
- Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainian Language: Present and Historical Perspective*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Tsar, I. (2022). Language Biography of a Yezidi-Kiyan Woman as an Example of Multilingual Language Adaptation in Ukraine. *Language and Intercultural Communication: Theory and Practice. Proceedings of the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Poltava, May 25, 2022)* (pp. 178—182). Poltava: PDAU (in Ukrainian).
- Vyshniak, O. (2009). *Language Situation and Language Status in Ukraine: Dynamics, Issues, Prospects (Sociological Analysis)*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Received 23.08.2023

Oksana Danylevska, Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher at the Department of Stylistics,
Language Culture, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: od3556261@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7847-8499>

LANGUAGE BIOGRAPHY OF A TEACHER
IN THE STUDY OF THE DYNAMICS OF THE LANGUAGE
SITUATION IN SCHOOL EDUCATION IN UKRAINE

The article outlines trends that indicate the dynamics of the language situation in Ukraine in the context of the Russian-Ukrainian conflict and their manifestation in school education. It is noted that the most significant impact on the field of school education is exerted by the following dynamic processes in language interaction:

1. Communicative strengthening of the Ukrainian language in unofficial and semi-official domains, a widespread transition to Ukrainian in daily communication, and civil society's involvement in language usage regulatory measures.

2. Changes in the status of languages, the factual transformation of the Ukrainian language into a language of interethnic communication in Ukraine, the decline in the prestige of the Russian language, a reassessment of the roles of languages in the educational ideals of Ukrainians who no longer want their children to learn the Russian language, strengthening of civic initiatives aimed at creating a Ukrainian-language educational environment.

3. Involvement of civil society in choosing language policy instruments in the field of education.

4. Expansion of active language interaction in new linguogeographic areas.

The effectiveness of the method of language biographies is substantiated by investigating socially determined relationships between components of the language situation in the educational sector of a linguistically heterogeneous post-totalitarian society. The language biographies of teachers are analyzed in the context of post-colonial deformations of the language situation in school education, which represents an attempt to apply this research method within the macrosociolinguistic paradigm. The conclusion is drawn regarding the prospects of studying the state and conditions of language functioning in the field of education based on language biographies, to develop effective mechanisms for strengthening the communicative position of the state Ukrainian language in the sphere of school education and providing recommendations for enhancing the language competence of educational professionals as a fundamental condition for the sustainable development of the education system in Ukraine.

Keywords: *language biography, language situation, language policy, language personality, language behavior.*